بسم الله الرحمن الرحيم

تاریخ انگارۀ شیعی زیارت

بر پایۀ بازسازی

کتاب المزار اشعری

دکتر حامد خانی (فرهنگ مهروش)

عنوان: تاریخ انگارهٔ شیعی زیارت بر پایهٔ بازسازی کتاب المزار اشعری
مؤلف: دکتر حامد خانی (فرهنگ مهروش)
ناشر: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام
طراح جلد: مهدی انوشیروانی
ناظر نسخه‌پردازی و چاپ: رضا دیبا
چاپ و صحافی: چاپ سپیدان
چاپ اول: ۱۴۰۰
قیمت: ۵۸۰/۰۰۰ ریال
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
شابک: ۶-۹۲۰-۲۱۴-۶۰۰-۹۷۸

فروشگاه مرکزی: تهران: خیابان انقلاب، بین خیابان فخررازی و خیابان دانشگاه، مجتمع پارسا، همکف، واحد ۲و۳
تلفن: ۶۶۹۵۴۶۰۳ ـ تلفن مرکز پخش: ۰۹۱۰۶۰۶۷۴۱۱
فروشگاه کتاب صادق: تهران: بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، ضلع شمالی دانشگاه
صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵ • کد پستی: ۱۴۶۵۹۴۳۶۸۱ • تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲
فروشگاه اینترنتی: www.press.isu.ac.ir • E-mail: pub@isu.ac.ir

سرشناسه: خانی، حامد، ۱۳۵۵ -
تاریخ انگاره شیعی زیارت بر پایهٔ بازسازی کتاب المزار اشعری/ حامد خانی (فرهنگ مهروش).
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: ۳۱۴ص.
شابک: ۶-۹۲۰-۲۱۴-۶۰۰-۹۷۸
موضوع: زیارت و زائران -- آداب و رسوم
موضوع: حسین‌بن علی (ع)، امام سوم، ۴ - ۶۱ق -- آرامگاه -- زیارت
موضوع: حسین‌بن علی (ع)، امام سوم، ۴ - ۶۱ق -- آرامگاه -- زیارت -- احادیث
موضوع: اشعری، سعدبن عبدالله، - ۳۰۱ق . المزار
موضوع: زیارتگاه‌های اسلامی
شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)
رده‌بندی کنگره: BP ۲۶۲
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۷۶
شماره کتابشناسی ملی: ۷۶۱۰۸۷۱

تمام حقوق محفوظ است، هیچ بخشی از این کتاب بدون اجازه مکتوب ناشر قابل تکثیر یا تولید مجدد به هیچ شکلی از جمله چاپ، فتوکپی، انتشار الکترونیکی، فیلم و صدا و انتقال در فضای مجازی نمی‌باشد.
این اثر تحت پوشش قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنّفان ایران قرار دارد.

فهرست

فهرست ۵

مقدمه ۱۵

بخش اول: پدیدهٔ زیارت از منظر مطالعات ادیان ۲۵

فصل اول: آیین‌های زیارت در فرهنگ‌های مختلف ۲۷

۱. زیارت هم‌چون سفری آیینی ۲۷

۱-۱. انگیزه‌های زائران ۲۸

۱-۲. مراحل آیین زیارت ۳۰

۱-۳. اهمیت سفر زیارتی در ادیان مختلف ۳۱

۱-۴. زیارت به مثابهٔ سلوک معنوی ۳۳

۲. تأثیر زیارت بر زندگی اجتماعی ۳۴

۲-۱. حجم سفرهای زیارتی معاصر ۳۵

۲-۲. زیارت و قدرت سیاسی ۳۵

۲-۳. تأثیر زیارت بر اقتصاد ۳۷

۲-۴. توسعهٔ فنون و معارف دینی ۳۹

۳. ارزش آیینی زیارت از نگاه دین‌شناسان ۴۰

۳-۱. وان‌گنپ ۴۰

۳-۲. ویکتور ترنر ۴۳

۳-۳. میرچا الیاده ۴۵

۳-۴. نظریه‌پردازان سدهٔ جدید ۴۸

فصل دوم: مهم‌ترین آیین‌های زیارتی در ادیان مختلف ۵۳

۱. زیارت در ادیان کهن ۵۴

۱-۱. زیارت در تمدن‌های باستانی میان‌رودان ۵۴

۱-۲. زیارت در فرهنگ یهودی ۵۶

۱-۳. زیارت در آیین مسیحیت ٦٠
۲. حج به مثابهٔ آیینی زیارتی ٦٢
۲-۱. پیشینهٔ حج ٦٢
۲-۲. تأثیرپذیری آیین‌های حج پیشااسلامی از آیین‌های جادویی ٦٣
۲-۳. اصلاح آیین‌های حج و راه‌یابی آن‌ها به دین اسلام ٦٦
۲-۴. دیگر آیین‌های زیارت نزد مسلمانان ٦٧
۳. درک مسلمانان از مفهوم زیارت ٧٠
۳-۱. مؤلفه‌های معنایی زیارت ٧٠
۳-۲. تداعی معانی با زیارت ٧٣
۳-۳. مفاهیم نزدیک به زیارت و متباین با آن ٧٦

فصل سوم: گونه‌ها و کارکردهای زیارات اسلامی ٧٩
۱. زیارت قبور ٧٩
۱-۱. باورها دربارهٔ مطلق زیارت قبور ٧٩
۱-۲. زیارت قبور بزرگان دین ٨٥
۱-۳. زیارت قبور شهیدان، صحابه و صالحان ٨٩
۲. دیگر انواع زیارت ٩١
۲-۱. زیارت آیینی متدینان ٩٢
۲-۲. زیارت مقدسان ٩٤
۲-۳. زیارت مشاهد ٩٨
۲-۴. زیارت‌های دورادور ١٠٤
۳. کارکردهای زیارت ١٠٦
۳-۱. کارکردهای سیاسی ١٠٦
۳-۲. کارکردهای عمرانی ١٠٨
۳-۳. کارکردهای روانی و فردی ١٠٩

بخش دوم: بازخوانی مزارات کهن، ضرورت و روش ١١٣

فصل اول: بازسازی مزارات، راهی برای شناخت تاریخ زیارت ١١٥
۱. ضرورت بازسازی مزارات ١١٦
۱-۱. اهمیت مزارات شیعی در بازنمودن تاریخ زیارت ١١٧

۱-۲. کتاب المزار سعد بن عبدالله اشعری ۱۱۷
۱-۳. امکان بازیابی اثر ازمیان‌رفته ۱۱۸
۲. آشنایی با سعد بن عبدالله اشعری ۱۲۱
۲-۱. حیات فردی ۱۲۱
۲-۲. جایگاه علمی ۱۲۴
۲-۳. آثار دعایی سعد ۱۲۷
فصل دوم: تبیین روش بازسازی کتاب ۱۲۹
۱. روایات ابن‌قولویه از سعد به وساطت پدرش و دیگران ۱۳۰
۱-۱. روایات ابن‌قولویه از پدر و جماعت مشایخش ۱۳۰
۱-۲. روایات ابن‌قولویه از پدرش و ابن‌بابویه ۱۳۳
۱-۳. روایات ابن‌قولویه از پدرش، ابن‌بابویه و ابن‌ولید ۱۳۳
۱-۴. دیگر طریق‌ها ۱۳۴
۲. دیگر روایات کتاب المزار سعد ۱۳۶
۲-۱. روایات ابن‌قولویه به وساطت صِرفِ پدرش ۱۳۶
۲-۲. روایاتی از سعد بدون مدخلیت پدر ابن‌قولویه ۱۳۹
۲-۳. روایات المزار سعد ضمن آثاری غیر از کامل الزیارات ۱۴۲
۳. لایه‌شناسی کتاب المزار سعد ۱۴۴
۳-۱. ابواب زیارت کلینی در کافی ۱۴۵
۳-۲. کامل الزیارات ابن‌قولویه ۱۴۷
۳-۳. مقایسهٔ دو ساختار پیش‌گفته و کشف مشترکات ۱۵۱
۳-۴. مضامین پربسامد اثر اشعری و مضامین پراکنده ۱۵۱
فصل سوم: تحلیل محتوای کتاب *المزار* اشعری ۱۵۴
۱. ساختار کتاب ۱۵۴
۱-۱. مروری بر کلیت مباحث اثر ۱۵۵
۱-۲. تکیهٔ سعد بر تبیین مبانی نظری زیارت امام حسین (ع) ۱۵۷
۱-۳. آداب زیارت امام حسین (ع) ۱۶۰
۲. دلالت‌های کتاب المزار اشعری بر تاریخ زیارات شیعی ۱۶۱
۲-۱. شاخصه‌های کلی اثر ۱۶۱
۲-۲. جایگاه روایات احمد اشعری ۱۶۲

۲-۳. افزوده‌های سعد بر کتاب احمد اشعری ۱۶۶
۳. کوشش‌های سعد برای تثبیت هویت شیعیان ۱۶۷
۳-۱. سعد و زیارتگاه‌های کوفه ۱۶۷
۳-۲. تشویق به زیارت کربلا در روز عرفه ۱۶۸
۳-۳. دیگر کوشش‌های سعد ۱۶۹

بخش سوم: متن بازسازی‌شدهٔ کتاب *المزار اشعری* **۱۷۲**

مقدمه **۱۷۴**
۱. فضیلت زیارت پیامبر و ائمه (ع) ۱۷۴
۲. فضیلت اهل بیت (ع)، اصلی‌ترین دلیل ارزشمندی زیارت ایشان ۱۷۶

فصل اول: زیارات مدینه **۱۷۸**
۱. چگونگی زیارت قبر پیامبر (ص) ۱۷۸
۲. فضیلت نماز در مسجد پیامبر (ص) ۱۷۹

فصل دوم: زیارات کوفه **۱۸۲**
۱. فضیلت کوفه ۱۸۲
۲. مکان قبر حضرت علی (ع) ۱۸۳
۳. مکان رأس امام حسین (ع) در غری ۱۸۵
۴. فضیلت آب فرات ۱۸۵

فصل سوم: زیارت کربلا **۱۸۸**
مقدمه ۱۸۸
الف) فضیلت امام حسین (ع) ۱۸۸
حسین (ع) سرور شهیدان است ۱۸۸
حسین (ع) نزد پیامبر (ص) محبوب‌ترین است ۱۸۹
ب) شأن نزول یا تفسیر چندین آیهٔ مرتبط با امام حسین (ع) ۱۹۰
آیهٔ ۱۶ سورهٔ احقاف ۱۹۰
آیهٔ ۵۱ سورهٔ غافر ۱۹۲
آیهٔ ۹ سورهٔ تکویر ۱۹۲
آیهٔ ۳۹ سورهٔ حج ۱۹۲
آیهٔ ۱۹۳ سورهٔ بقره ۱۹۲

آیهٔ ۵۴ سورهٔ مریم ۱۹۳
۱. مبانی نظری زیارت ۱۹۳
الف) مقدرشدگی شهادت امام حسین (ع) ۱۹۳
آگاهی پیامبر (ص) از شهادت آن حضرت ۱۹۳
حکایت ام سلمه ۱۹۵
پیش‌گویی شهادت امام حسین (ع) توسط علی (ع) ۱۹۷
آگاهی خود امام حسین (ع) از شهادتش ۱۹۸
آگاهی زنان بنی‌هاشم و بنی‌عبدالمطلب از شهادت امام ۱۹۹
نامهٔ امام حسین (ع) به برادرش ۲۰۰
مذاکرات امام (ع) با ابن‌زبیر ۲۰۰
سخنان امام به همراهان خویش ۲۰۱
ب) مبانی نظری و روایی مشروعیت بکاء بر حسین (ع) ۲۰۲
انتقال همهٔ اهل بیت به قبر پیامبر (ص) پس از درگذشت ۲۰۲
شب شهادت علی (ع) زیر هر سنگی تا صبح خون جوشید ۲۰۲
روایاتی که تصریح به مشروعیت این عمل دارند ۲۰۳
تأیید عمل توسط خود امام حسین (ع) ۲۰۴
نگرش و سیرهٔ امامان بعدی ۲۰۴
پ) شواهدی از گریهٔ همهٔ پاکان عالم بر حسین (ع) ۲۰۵
گریهٔ آسمان و زمین و وحوش ۲۰۵
گفتار منادی غیب ۲۰۶
گریهٔ همه جز بصریان و دمشقیان و آل عثمان ۲۰۶
بکاء ملائک تا قیامت بر وی ۲۰۷
بکاء جنیان بر حسین (ع) ۲۰۹
نوحه و زاری حیوانات بر حسین (ع) ۲۱۰
پ) مبانی نظری لعن بر قاتلان حسین (ع) ۲۱۱
این که قاتل فرزندان انبیا ولد زنا ست ۲۱۱
این که قاتل حسین (ع) ولد زناست ۲۱۲
قصاص فرزندان به جرم پدران ۲۱۲
مقایسهٔ حسین با یحیی بن زکریا (ع) ۲۱۲

۲. فایدهٔ زیارت ۲۱٤
الف) ضرورت آن ۲۱٤
شیعه‌ای که به زیارت حسین (ع) نرود شیعهٔ واقعی نیست ۲۱٤
زیارت نکردن حسین (ع) جفا بر اوست ۲۱۵
زیارت حسین (ع) افضل اعمال است ۲۱۵
ب) پاداش زیارت ۲۱٦
جا گرفتن در اعلی علیین و همنشینی با ابرار ۲۱٦
بهشتی شدن ۲۱۷
بخشش گناهان پیشین و پسین ۲۱۸
بخشش گناهان پیشین ۲۱۹
مقایسهٔ ثواب زیارت امام حسین (ع) با دیگر زیارات ۲۲۰
مقایسهٔ زیارت قبر حسین (ع) با ثواب آزاد کردن بردگان ۲۲٤
تکریم و رفع حاجات زائر توسط ملائک ۲۲٤
رفع مشکلات دنیوی و اخروی زائر ۲۲۷
شفاعتگری زائر حسین (ع) ۲۲۸
پاداش سختکوشان ۲۲۸
پ) مدت زمان جائز برای تأخیر در زیارت و عقاب ترک ۲۲۹
۳. رفتارهای زیارتی ۲۳۲
الف) زیارت‌نامه‌ها ۲۳۲
مختصرترین شکل زیارت حسین (ع) ۲۳۲
زیارت‌نامه‌هایی مختصر ۲۳۲
زیارت‌نامه‌هایی مفصل ۲۳٤
ب) نماز ۲۳۷
جواز نافله خواندن در سفر زیارتی ۲۳۷
اختلاف روایات دربارهٔ قصر یا تمامیت نماز در مشاهد ۲۳۸
فضیلت نماز در حرم ائمه (ع) ۲۳۸
مکان مناسب برای ادای نماز ۲۳۹
پ) وداع حسین (ع) ۲۳۹
۴. مباحث تکمیلی ۲٤۰

الف) افضل مواقع برای زیارت حسین (ع) ۲٤۰
ثواب زیارت حسین (ع) در عرفه ۲٤۰
فضیلت زیارت حسین (ع) در نیمهٔ شعبان ۲٤۲
فضیلت زیارت حسین (ع) در ایامی غیر از اعیاد و روز عرفه ۲٤۳
ب) فضیلت تربت امام حسین (ع) ۲٤٤
شفابخشی تربت ۲٤٤
مکان استخراج تربت ۲٤٥
آداب اکل تربت امام حسین (ع) ۲٤٥
پ) نوادر ۲٤٦
غسل با آب فرات ۲٤٦
هنجارهای رفتاری در هنگام زیارت ۲٤٦
مدت زیارت ۲٤۷
رعایت حق تقدم ۲٤۸
حدود حرم حسین (ع) ۲٤۸
زیارت حسین (ع) از بعید ۲٤۹
فصل چهارم: زیارت دیگر مشاهد ۲٥۱
۱. امامان اطراف بغداد (ع) ۲٥۱
الف) امام کاظم (ع) ۲٥۱
مقایسهٔ زیارت امام کاظم (ع) با زیارت امام حسین (ع) ۲٥۱
تشابه فضیلت زیارت امام کاظم (ع) با زیارت پیامبر (ص) ۲٥۱
فضیلت زیارت امام کاظم (ع) ۲٥۲
ب) زیارت ائمهٔ مدفون در بغداد (ع) هنگام تقیه ۲٥۲
پ) فضیلت زیارت قبرستان براثا در بغداد ۲٥۳
۲. فضیلت زیارت مشهد الرضا (ع) ۲٥۳
الف) برتری زیارت امام رضا (ع) بر حج ۲٥۳
ب) روایاتی متعدد دربارهٔ فضیلت زیارت امام رضا (ع) ۲٥٤
۳. زیارت قبور مؤمنان ۲٥٦

جمع‌بندی: بازاندیشی در تحلیل‌های دین‌شناختی ۲۵۷

۱. ماهیت زیارت ۲۶۰
۱-۱. سفر به مکانی دورافتاده یا مرکز هستی ۲۶۰
۱-۲. سفر به دوردست یا ورود به بهشت ۲۶۱
۱-۳. ادیان حاشیه‌ای و ترویج مراکز حاشیه‌ای ۲۶۳
۲. کارکردهای زیارت ۲۶۴
۲-۱. کارکرد روانی ۲۶۴
۲-۲. هم‌گرایی مذهبی ۲۶۶
۲-۳. گسترش ارتباطات ۲۶۹
۲-۴. کارکرد عمرانی ۲۷۰
۳. نقش عوامل مختلف در گسترش فرهنگ زیارت ۲۷۲
۳-۱. روایات و نقل‌ها ۲۷۲
۳-۲. انگاره‌های دینی ۲۷۵
۳-۳. تبادلات میان‌فرهنگی ۲۷۶

منابع ۲۷۹

منابع فارسی و عربی ۲۸۱

منابع لاتین ۲۹۳

نمایه ۲۹۹

این مکتوب را به هم‌کلاسی، دوست و همسر مهربان و فداکارم سرکار خانم
سمیرا محسن‌زاده تقدیم می‌کنم، به پاس همهٔ همدلی‌ها و یاری‌هایش.

مقدمه

گفته‌اند زیارت کوششی است برای حضور در مکانی خاص؛ مکانی که کانون فیض قدسی دین تلقی می‌شود و از دید زائر امکان تجربهٔ حضور شخصیت برجستهٔ دین و تجلی‌اش بر وی آن‌جا بیش‌تر است. گاهی هم زیارت را سفری مذهبی تعریف کرده‌اند که چون با سختی‌های بسیار برای تهذیب نفس یا ریاضت کشیدن همراه است، صورت می‌پذیرد. گاه نیز آن را نوعی «احساس حضور» در یک محضر ماورایی و قدسی شناسانده‌اند؛ احساسی که ممکن است با رفتن به مکان‌هایی مقدس مثل مقابر بزرگان دین حاصل شود یا حتی بدون آن.

برپایهٔ این دیدگاه اخیر، البته بارزترین شکل زیارت را در سفرهای زیارتی برای حضور در مقابر و یادمان‌های بزرگان دین و معابدی از این دست می‌توان جست و چنین زیارت‌هایی که مستلزم طی طریق و سفر برای حضور شخص در مکانی ویژه اند، فرد اجلای زیارت به‌شمار می‌روند. بااین‌حال، ممکن است گاه فرد شبیه همان رفتارها را به نحو مجازی پی‌گیرد؛ بی‌آن‌که به سفری تن دهد یا در مکانی خاص حضور یابد، از راهی دور در کنج خلوت خویش یا در همراهی با جماعت مؤمنان به سمت زیارتگاهی در دوردست رو کند و سلامی و پیامی بفرستد. پس می‌توانیم بگوییم زیارت جابه‌جایی نمادین بدن‌ها در مسیرهای جغرافیایی نمادین است.

از این منظر، برخی اشکال زیارت ــ هم در لحن گفتار هم در آیین‌ها هم در مباحث نظری پیرامونش ــ به گونه‌هایی از دعا شباهت بسیار پیدا می‌کند؛ با این تفاوت که مخاطب آن همیشه بالاترین خدایی که اهل آن دین می‌پرستند نیست؛ مقدسان و قدسیانی اند که به‌خاطر تقرب‌شان به آن خدا و رابطهٔ نزدیک با او یا برای تأکید بر جایگاه مهمی که

در دین دارند به آن‌ها توجه می‌شود. هرگاه بر این پایه زیارت را شیوه‌ای برای ارتباط حضوری یا مجازی با قدیسان و مقدسان تلقی کنیم، طیف وسیعی از رفتارهای دینی را در جوامع مختلف بشری دربر خواهد گرفت؛ رفتارهایی که در فرهنگ‌های مختلف بشری، خواه ادیان متکامل خواه ادیان ابتدایی، می‌توان سراغ داد.

نکتهٔ شایان توجه در این‌جا توجه به ماهیت «آیینی» رفتارهای زیارتی است. آیین یا منسک برپایهٔ تعریف دین‌شناسان به رفتارهایی گفته می‌شود که اشخاص نه بر اساس تشخیص فردی خودشان در یک موقعیت زمانی و مکانی خاص، که بر طبق الگویی مشخص و ازپیش‌تعریف‌شده پی می‌گیرند؛ الگویی رفتاری که افراد با اجتهادات خود نمی‌توانند بفهمند چرا باید یکایک جزئیاتش را دقیق به‌جای آورند؛ اما متعبدانه آن‌ها را صورت می‌دهند، کلیت رفتارهای آن و تک‌تک اجزائش را حکیمانه می‌دانند و معتقد اند که از گذشته‌های بسیار دور و زمان‌های اساطیری شیوهٔ برخورد بهینه با مسائل مهم همین بوده است؛ به‌جای‌آورندگان یک آیین در تمام آن اجزاء معناهای نمادین می‌جویند و با ایفاء دقیق آن رفتار عملاً از آن‌چه واقعاً هستند برای مدتی فاصله می‌گیرند و مثل هنرپیشگان در یک نقش فرومی‌روند (برای این تعریف از آیین، بنگرید به: Zuesse, 1978: 405).

بخش مهمی از مناسک دینی در فرهنگ ادیان بزرگ جهان ــ دین بودا، یهودیت، مسیحیت، و اسلام ــ آیین‌های زیارتی است. پیروان ادیانی مختلف در چین، هند، سیلان، ژاپن، امریکا، اروپا و دیگر جاهای دنیا به سفر زیارتی می‌روند. به موازات رواج گستردهٔ این رفتار در ادیان مختلف در طول تاریخ، پیروان ادیان مختلف بحث‌های نظری گسترده‌ای نیز در تقویت و تثبیت یا نقد و ردّ اَشکالی از آن پی گرفته‌اند.

زیارت کنشی است که در آن یکایک مکان‌ها، زمان‌ها، رفتارها و گفتگوها نمادین اند. ازهمین‌رو آیین‌های زیارتی تجلی‌گاه سمبولیسم دینی است. به انجام رساندن عمل زیارت و مشارکت‌جویی آیینی در تحقق عینی بخشیدن به این نمادها اغلب از نگاه پیروان یک دین بخصوص موجب تشرف افراد به درجات معنوی خاصی نیز می‌شود. این‌گونه، زیارت

به‌مثابهٔ آیین تشرف (مناسک گذار)[1]، به تحول جایگاه و پایگاه اجتماعی افراد می‌انجامد و تغییری در عینیت جامعه پدید می‌آورد. افزون بر این، سفرها و اجتماعات زیارتی معمولاً پیامدهای فرهنگی، اقتصادی و سیاسی گسترده‌ای نیز دارند. پس مطالعهٔ آن‌ها از جهات مختلف نه‌تنها برای دین‌شناسان، که برای همهٔ عالمان علوم اجتماعی شایان توجه است. به همین سبب در دوران معاصر مطالعات گسترده‌ای دربارهٔ جایگاه آیین‌های زیارتی در ادیان مختلف، ارزش آیینی، معنای نمادین، و کارکردهای اجتماعی‌شان صورت گرفته است.

در فرهنگ اسلامی هم آیین‌های زیارت مهم اند. نگرش غالب مسلمانان به زیارت فرق شایان‌توجهی با درک پیروان دیگر دین‌ها از این پدیده ندارد. مسلمانان هم زیارت را به معنای ارتباط قلبی با بزرگان دینی و و ابراز شیفتگی و ارادت زبانی به ایشان از طریق حضور در مکان‌های مختص یا منتسب به آن‌ها و به‌جای آوردن آیین‌هایی مختلف می‌شناسند. از نگاه مسلمانان نیز ــ مثل پیروان دیگر ادیان ــ ممکن است چنین ارتباطی همراه با شفاعت‌جویی برای دست‌یابی به حاجتی خاص باشد یا نباشد؛ مهم، اصل برقراری چنین ارتباطی است. اشخاصی از بزرگان دین (مقدسان و قدّیسان) که مسلمانان به زیارت‌شان می‌روند، ممکن است زنده یا درگذشته باشند. به حضور در مکان‌های مقدس و متبرک نیز ممکن است به اعتبار وقوع زیارت بزرگان در آن‌ها، «زیارت آن مکان» اطلاق شود.

شاید برجسته‌ترین و گسترده‌ترین سفرهای زیارتی در جهان اسلام را بتوان در میان شیعیان سراغ داد؛ سفرهایی که از حیث میزان مشارکت اشخاص در آن‌ها در سطح جهان اسلام کم‌نظیر اند و تنها با حج می‌شود قیاس‌شان کرد. در خارج از جهان اسلام نیز، کم‌تر مکانی از اماکن زیارتی را می‌توان در دنیا سراغ گرفت که به‌قدر زیارتگاه‌های شیعی مزدحم و پرتردد باشند. اگر به این سفرهای گستردهٔ فردی و گروهی شیعیان زیارت‌های نمادینی را بیفزاییم که هم‌چون برنامهٔ عبادی روزانه صورت می‌گیرند و از یک سلام ساده به امامان (ع)

---

1. Rites of Passage

بعد از نماز تا توسلات و زیارت‌نامه‌خوانی‌هایی مفصل را شامل می‌شوند، باید محتمل بدانیم شیعیان زائرترین مردم جهان باشند.

می‌توان شواهد بسیاری ارائه کرد که نشان دهد اکثریت مسلمانان غیرشیعی هم در زیارات خویش بسی متأثر از فرهنگ عبادی همین اقلیت بوده‌اند. زیارت چُنان با تشیع پیوند خورده است که حتی سر زدن برخی اَشکال آن از دیگر مسلمانان هم گاه از باب تشبه به شیعیان مورد انتقاد قرار گرفته، و از نگاه بنیادگرایان مسلمان مَثَلِ اَعلای تأثیر فرهنگی شیعیان بر جهان اسلام تلقی شده است.

شیعیان در چنین فضایی مباحث کلامی گسترده‌ای را در دفاع از مبانی و آداب زیارتی خود سامان داده‌اند. می‌توان دغدغهٔ دفاع متکلمانه از آیین‌های زیارت را در طیف گسترده‌ای از آثار ایشان بازدید؛ آثاری که گاه مبنای مشروعیت یک رفتار زیارتی ساده هم‌چون سلام دادن بر امام یا لعن دشمن وی را تبیین می‌کنند و گاه با بحث دربارهٔ نحوهٔ زندگی بزرگان دین پس از مرگ و جایگاه آن‌ها در جهان هستی تبیین اصول اعتقادی بنیادین تشیع را در صدد اند.

آیین‌گرایی گسترده در فرهنگ شیعی سبب شده است از دوران‌هایی بس دور، زیارت شکلی کاملاً آیینی به خود گیرد و از همین رو، جزئی‌ترین رفتارهای آن هم از پیش تعریف شوند. بازتاب گستردهٔ این آیین‌گرایی در کتب عبادی سبب شده است که بی‌اغراق دست‌کم نیمی از حجم هر اثر بزرگ و جامع دربارهٔ رفتارهای عبادی شیعیان[۱] زیارات باشد. به همین سبب طیف گسترده‌ای از آثار مستقل نیز در فرهنگ شیعی پدید آمده‌اند که به‌تفصیل آداب زیارت را برای مخاطبانی با علائق و سلائق و جایگاه‌های اجتماعی و نیازها و انگیزه‌های متنوع شرح می‌دهند. این آثار معمولاً با نام کلی «کتب مزار»شناسانده می‌شوند. می‌توان در آن‌ها بحث از مشروعیت اصل زیارت یا رفتارهای زیارتی مختلف، تبیین آیین‌های زیارتی و مبانی و خاستگاه هر یک، و کوشش برای تفکیک شیوه‌های اصیل از رفتارهای بدعت‌آلود زیارتی را مشاهده کرد.

گذشت زمان همواره تحول را به همراه دارد و آداب زیارت، کارکردهای آن و اندیشه‌ها درباره‌اش نیز بی‌تحول نبوده‌اند. بااین‌حال، مطالعهٔ تاریخ زیارت‌ها در فرهنگ شیعی با مشکلی بزرگ مواجه است: گزارش‌هایی از جنس سفرنامه‌ها اندک اند و اغلبِ نوشته‌های عالمان دینی متقدم در این‌باره از میان رفته‌اند. جز آگاهی‌هایی پراکنده دربارهٔ نام و احیاناً محتوای این آثار کم‌تر می‌توان شاهدی حاکی از وجودشان بازیافت. برای شناخت تاریخ زیارات شیعی، تحول درک‌ها از مفهوم زیارت و آداب آن، تحول نمادها و نظریه‌ها در زیارات، و نسبت میان آیین‌های زیارت با دیگر تحولات یا جنبش‌های اجتماعی باید راهی برای دست‌رسی به این منابع جُست.

یکی از این قبیل آثار مهم و برجسته اما نایاب[1] کتاب المزار تألیف سعد بن عبدالله اَشعری است. سعد بن عبدالله ــ مشهور به شیخ الطائفه ــ متکلم و فقیهی زبردست و محدثی بزرگ به شمار می‌رود و هم‌چنان‌که خواهیم دید، غلبهٔ رویکرد کلامی بر اندیشهٔ وی اهمیت اثرش دربارهٔ زیارات را برای مطالعهٔ تاریخ تشیع چندان می‌کند. ظاهراً هیچ نسخه‌ای از این کتاب را نمی‌توان یافت. بنابراین، راهی جز این در پیش نداریم که خود شیوه‌ای برای احیاء آن بیابیم و بر پایهٔ شواهدی که بر جای مانده و به نظر می‌رسد که تا حدود زیادی جامع و موثق است اصل کتاب را بازسازی کنیم.

اثر کنونی[2] تلاشی برای دست‌یابی به همین هدف است و سه بخش عمده دارد. در بخش نخست می‌خواهیم با مروری بر آیین‌های زیارت در ادیان مختلف، پیشینهٔ این آیین‌ها، مطالعات انجام‌شده دربارهٔ آن‌ها و تحلیل‌های دین‌شناسانه از این پدیده درکی واضح‌تر از ابعاد مختلف آیین‌های زیارتی حاصل کنیم. این کوشش قرار است به ما بینشی بدهد که برای خوانش منابع کهن[3] رویکرد مناسبی برگزینیم، به تاریکی‌ها و نقاط مبهم‌شان با چشمی مسلح بنگریم و نکته‌های پنهان در زوایای آن‌ها را دقیق‌تر تحلیل کنیم. دانش‌های مختلف اجتماعی از مطالعات تطبیقی سود بسیار می‌برند و مطالعات دین‌شناسانه هم به وسعت‌دیدی که با نظر در ادیان و جوامع مختلف حاصل می‌شود نیاز

دارند. فصلی مُمتِع از این بخش به توضیح درک مسلمانان از مفهوم زیارت و آیین‌ها و کارکردهای مختلفش نزد ایشان اختصاص یافته است. بنا ست با این مرور مهم‌ترین ابهام‌ها دربارهٔ تاریخ زیارات اسلامی، و اسباب و علل شکل‌گیری، و تحولات آن را دریابیم؛ بدان امید که در قیاس شواهد بازمانده از فرهنگ اسلامی با سابقهٔ دیگر فرهنگ‌ها بتوانیم به فرضیاتی نیز در توضیح این مسائل برسیم.

در بخش دوم قرار است اول‌ٔ جایگاه متون کهن زیارتی را در بازنمایی تاریخ زیارات شیعی، و امکان بازسازی آن‌ها را بسنجیم. آن گاه در مطالعهٔ موردی کتاب المزار سعد بن عبدالله اشعری، شیوه‌ای برای بازسازی اثر بجوییم. آخرین فصل از این بخش نیز به تحلیل محتوای کتاب سعد اختصاص دارد. می‌خواهیم نتایج حاصل از بازخوانی مزار اشعری برای مطالعهٔ تاریخ زیارات شیعی را مرور کنیم. فرضیهٔ این مطالعه آن است که سعد بن عبدالله اشعری از نظریه‌پردازان برجستهٔ آیین‌های زیارت بوده، و تألیف اثر وی در یک دورهٔ زمانی حساس در تاریخ تشیع نقش مهمی ــ هم در تثبیت هویت شیعیان هم در تثبیت آیین‌های زیارت شیعی ــ داشته است. بخش سوم هم به بازسازی متن کتاب المزار اشعری و تبیین نظریه‌پردازی‌های وی دربارهٔ زیارت اختصاص دارد. در این بخش‌ٔ کتاب المزار اشعری بر پایهٔ محتوا و طبق ساختاری که در بخش پیشین شناسایی شده، کنار هم قرار گرفته است.

در آخرین بخش قرار است بازگردیم و دستاوردهای مطالعهٔ خود را با نظریات دین‌شناسانهٔ مختلف که در بخش نخست اثر یاد کردیم تطبیق دهیم. می‌خواهیم با این کار دریابیم که مرور تاریخ زیارات شیعی چه کمکی به درک بهتر دین‌شناسان از ابعاد مختلف پدیدهٔ زیارت می‌تواند بکند.

امیدوارم این مطالعه خوانندگان را متقاعد کند که تا شناخت آیین‌های زیارتی کهن و بعضاً منسوخ شیعیان، درک اسباب و علل رواج هر یک یا منسوخ‌شدن‌شان،ارتباط‌شان با شکل‌گیری، تثبیت، و تحولات بعدی جامعهٔ شیعی، و تأثیر جریان‌های فکری مختلف بر توسعهٔ آیین‌های زیارتی راه درازی در پیش است. امیدوارم توانسته باشم نشان دهم که

بازشناسی تاریخ زیارات شیعی نیازمند بازسازی چندین اثر مهم دیگر از مزارات است؛ منابعی که در این مطالعه کوشش می‌شود نشان داده شود بسیاری از آن‌ها از میان نرفته‌اند؛ بلکه صرفاً در قالب مجموعه‌هایی منسجم‌تر جای گرفته و قابل‌بازیابی اند.

امیدوارم این اثر در میان دانشجویان فاضلی که قرار است موضوعی برای پایان‌نامه برگزینند خوانندگان مشتاقی بیابد و این گامِ نخستین با تلاش و تعمق ایشان به شناخت ژرف‌تری از تاریخ، دین و انسان راه بَرَد.

دکتر حامد خانی (فرهنگ مهروش) Mehrvash@hotmail.com
دانشیار گروه الٰهیات، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران
۲۴ خرداد ۱۳۹۸ش

بخش اول: پدیدهٔ زیارت از منظر مطالعات ادیان

فصل اول: آیین‌های زیارت در فرهنگ‌های مختلف

در بسیاری از ادیان زیارت مسافرتی کهن است به مراکزی در دوردست؛ مراکزی که از دوران‌های بس دور برخوردار از قداست اند. این پدیده ــ یعنی تحرک و جابه‌جایی با هدف دینی ــ هم در میان اقوامی بسیار کهن دیده شده، هم در جوامع عصر ما رایج است. ادیان بزرگ بودیسم، هندوییسم، یهودیت، مسیحیت و اسلام نیز آداب مخصوصی برای چنین مسافرتی دارند؛ هم‌چنان‌که آداب زیارت را می‌توان در ادیان قبیله‌ای و بدویِ بازمانده تا دوران معاصر نیز بازجست.

۱. زیارت هم‌چون سفری آیینی

زیارت بر این تفکر بنیادین بنا شده که قداست اشخاص و مکان‌ها از طریق تماس با آن‌ها منتقل‌شدنی است. اغلب زائرها نیامده‌اند که مثل گردشگران تماشا کنند؛ برای لمس کردن آمده‌اند (Vikan, 1010: 4). حتی برخی از آن‌ها ممکن است اشیائی از حرم یا معبد زیارتی را با خود به شهرشان ببرند؛ بدان امید که خارج از مکان زیارتی نیز راهی برای دست‌رسی به آن قداستِ قابل‌انتقال از طریق تماس داشته باشند (برای اشاره به تلاش برخی زائران برای به یادگار بردن فرش‌های حرم امام رضا (ع) با همین بینش یا خرید سوغات مشهد با این دید که دارای کیفیت و نیرویی خاصی حاصل از آن تقدس است، بنگرید به: پویافر، ۱۳۹۷: ۹۷-۹۸). سفر زیارتی با این باور گره خورده است که طیّ طریق و حضور در اماکن مرتبط با قدسیان، قهرمانان، و اولیاء به تجربهٔ حضور در محضر خود ایشان و تجلی آن بزرگان بر زائر خواهد انجامید؛ یک تجلی متناسب حال و هوا و دغدغه‌های او.

در برخی ادیان عمدهٔ اعمال زیارتی همان‌هایی است که در مسیر معبد صورت

می‌گیرند؛ اما در برخی دیگر آن‌چه مهم است آدابی است که در خود معبد به‌جای‌آورده می‌شوند. برای نمونه، در آیین مسیحیت کاتولیک آن‌چه در زیارت اورشلیم اهمیت یافته، اصل تحرک و سفر است. خودسازی و تهذیب نفس با این جابه‌جایی تعریف می‌شود. برعکس، در حج اسلامی افراد ممکن است به هر طریق ساده یا دشواری خود را به مکه برسانند. اصل عمل حج مستقل از شیوهٔ رسیدن به شهر است (دراین‌باره، بنگرید به: Taylor, 2011: 263-267). به هر حال، خواه رفتارهای زیارتی در معبد پی گرفته شوند یا بیرون آن، همگی رفتارهایی از جنس آیین‌ها هستند و باید به مثابهٔ آیین تفسیر شوند.

۱-۱. انگیزه‌های زائران

خواه از نگاه پیروان یک دین طی طریق مهم تلقی شود یا نه، و خواه فاصلهٔ محل زندگی زائر تا معبد اندک باشد یا بسیار، در سفرهای زیارتی میزان انگیزهٔ زائران با فاصلهٔ منزل‌شان تا هدف زیارتی تعریف نمی‌شود؛ برخلاف سفرهای سیاحتی که اشخاص اغلب ترجیح می‌دهند مسیری نزدیک‌تر به خانهٔ خود را برگزینند (Kreiner, 2010: 438).

زیارت ممکن است برای رسیدن به خلوص و پاکی به انجام رسد یا برای طی مسیری معنوی تا رسیدن به کشف و شهود و تجربهٔ دینی یا برای مجازات خویش بابت گناهان، اداء نذر و عهدی مذهبی با خود یا حتی در پی قراردادی با دیگران ــ آن گاه که زائر با دریافت مزدی به جای کسی و برای قضاء تکلیف او به زیارت گسیل شود ــ یا حتی برای تثبیت جایگاه خویش در جامعهٔ متدینان، یافتن دوستان جدید، و حتی عوض کردن آب و هوا و مسافرتی ارزان (برای دسته‌بندی انگیزه‌های زائران مختلف، نک: Reader, 1993: 220; Strong, 2000: 82).

گذشته از آن که متدینان خود نیز همیشه با یک نگاه و یک بینش آیین‌های زیارت را پی نمی‌گیرند (برای تحلیل اصناف مختلف دین‌داری و تأثیر هر یک بر نوع زیارت زائران مسلمان، بنگرید به: پویافر، ۱۳۹۷: ۸۷-۸۹)، غیرمتدینان هم گاه ممکن است از مکان‌های دینی حتی با انگیزه‌های غیردینی مثل گشت‌وگذار و بازدید از اماکن تاریخی

دیدن کنند یا حتی در مراجعه به اماکنی ظاهراً عرفی و غیردینی از خود رفتارهایی بروز دهند که شبیه کنش‌های متدینان است[۱]. به هر حال، این نکته را هم نباید از یاد برد که چه‌بسا افرادی با انگیزه‌های کاملاً عرفی مثل شناخت فرهنگ‌های مختلف یا دیدن اماکن تاریخی به زیارتگاهی پا نهند، اما هنگام خروج از آن‌جا چنین فردی نباشند و به‌وضوح تحولاتی دینی در آن‌ها روی دهد[۲].

هر جا زیارت را با هدف خلوص و پاکی دنبال کنند، خواه‌ناخواه تأسی به اولیاء و بزرگان دین ــ هم‌چون اسوه‌هایی حسنه ــ با فراخواندن این اولیاء هم‌چون شفیعانی قدسی پیوند می‌خورد. زائران توسل به بزرگان دین در هنگام گرفتاری و مددجویی از درگاه‌شان برای طلب شفاعت را در آن‌جا صورت می‌دهند که معتقد اند بیش‌ترین حضور قدسی‌شان در آن روی داده است. اندیشهٔ زیربنایی زیارت همین است. برای زائرانِ بسیار همین حاجت‌خواهی اصلی‌ترین دلیل سفر زیارتی است. آن‌ها وقتی درمانده می‌شوند، سراغ زیارتگاه می‌روند، به صاحب آن «رو می‌اندازند» و از او استشفاع می‌خواهند (بنگرید به: پویافر، ۱۳۹۷: ۹۷).

مهم نیست زائران با چه هدفی آمده‌اند؛ مهم آن است که وقتی با ایفاء آیین‌های زیارت ارتباط با قدسیان را تجربه کردند، بصیرت و شهود شخصی‌شان توسعه یابد (Barber, 1993: 1). پیوند زیارت با تحول فکری تا بدان حد است که مؤلفان آثار بسیاری برای اشاره به تحولات فکری خود از تعبیر «زیارت» بهره جسته‌اند؛ آثاری که در آن‌ها نه یک سَفَرِ آفاقی، که تحولی روحی شرح داده شده است[۳]. پا نهادن به سفر زیارتی برای دست‌یابی به تحول

---

۱. برای نمونه از مطالعات دربارهٔ انگیزه‌های زائران سکولار مکان‌هایی با ارزش غیردینی، مثل محل کشته شدن پرنسس دایانا، یا مکانی که برج‌های دوقلوی منهتن در آن واقع شده بودند، یا یادمان کشتگان جنگ جهانی دوم، بنگرید به:

Hyde, 2011: 1343-1351.

۲. برای نمونه از تصریح به این معنا، بنگرید به:

Badone, 2004-a: 2.

۳. برای تنها دو نمونه از میان نمونه‌های پرشمار، بنگرید به:

روحی دست‌کم در دوران معاصر به دین‌باوران محدود نمی‌شود (Margry, 2008: 323). بسیاری از افراد نیز هستند که گرچه هنوز باور دینی قوی در آن‌ها شکل نگرفته است، به امید آن که تجربهٔ دینی جدیدی حاصل کنند سراغ از معابد و زیارتگاه‌ها می‌گیرند یا حتی برای آن می‌آیند که در تجربیات سفر زیارتی درک دینی خود را اصلاح و بازاندیشی کنند (بنگرید به: پویافر، ۱۳۹۷: ۱۰۳).

براین‌پایه، اگر زیارت را سفری معنا کنیم که در آن افراد با انگیزه‌های دینی به مکانی مقدس‌تر از مکان‌های روزمره می‌روند تا یک جور فیض قدسی و ارتباط با فضایی متفاوت را بجویند، باید سفرهای فراوانی را هم که در دورهٔ مدرن برای حضور در مقابر و یادمان‌های کشتگان جنگ، اندیشمندان و کاشفان و مخترعان بزرگ، موزه‌ها، ورزشگاه‌های اثرگذار و هر چه از این دست پی گرفته می‌شود اَشکال مختلفی از پدیدهٔ زیارت بدانیم (بنگرید به: Margry, 2008: 323). با پذیرش این مبنا دیگر نمی‌توان آیین‌های زیارت را رسوباتی بازمانده از دورهٔ پیشامدرن تلقی کرد (بنگرید به: Fujikawa, 2008: 9-13).

۱-۲. مراحل آیین زیارت

زیارات به هر شکل و با هر آداب و در فضای هر فرهنگی که صورت گیرند از حیث شکل ظاهری بسیار با یکدیگر مشابه اند. خواه سفر زیارتی خواه زیارتِ نمادین هر یک سه مرحلهٔ بنیادی دارد با آیین‌های خاصّ هر مرحله‌ای. در پی تشرف به هر یک از این مراحل زائر یک دورهٔ درمانی و بازپروری روحی را پشت‌سر می‌گذارَد. این مراحل را در اَشکال پیچیده‌ترِ آیین‌های زیارت ساده‌تر می‌توان از هم بازشناخت.

گام نخست[۱] جدایی معنادار زائر است از خانواده و شهر و زندگی معمول خویش و آغاز سفر به مکان مقدس. این دل کندن و جدا شدن می‌تواند خود را در پوشیدن لباس‌هایی خاص، مناسکی برای بدرقهٔ زائر وخروجش یا هر گونه رفتار نامعمول و خودآگاه دیگر از این قبیل جلوه‌گر کند. وابستگی عمیق فرد به جامعه‌اش را در این بدرقه باز می‌توان شناخت.

Christensen, 1976: passim; Arnold, 1999: passim.

گام دوم و از همه مهم‌تر ورود به مرحلهٔ تعامل با امر قدسی است؛ همان منبع فَیَضانِ معنویِ مفروض برای آن فرهنگ بخصوص. معمولاً این مرحله شامل اعمال آیینی ویژه‌ای است. در این میان، اعمالی از جمله طواف، گردهم‌آیی و انباشت فیض قدسی، طهارت کردن به منظور آمادگی برای آغازی دوباره، و قرائت آیات یا دعاها یا وِردها و مَنتِراهایی مشخص[۱] مهم‌ترین آیین‌ها از این قبیل محسوب می‌شوند.

گام سوم بازگشت به خانه و زندگی روزمره است. بازگشت معمولاً با احساس تولدی دوباره همراه می‌گردد. زائر از طریق ارتباط یافتن با یک منبع فیض قدسی و الٰهیِ متجلی در ازدحام زائران گویی دوباره خلق می‌شود (Leeming, 2009: 681).

۱-۳. اهمیت سفر زیارتی در ادیان مختلف

سفر زیارتی جایگاه مهمی در ادیان مختلف دارد. یک هندو چه بسا به بنارس بار سفر بندد و همانند هزاران هم‌سفر خویش در آب مقدس جوشان از چشمه‌های رود گنگ خود را شستشو دهد. آن گاه، برخی مَنتراهای ازپیش‌تعیین‌شده را زمزمه کند و گرد حرم‌هایی نیز بگردد. بودایی‌ها برای دیدن رد پای بودا به کوه آدم در سریلانکا سفر می‌کنند. مسیحیان و یهودیان با همین انگیزه از جای پای آدم ابوالبشر در اورشلیم سراغ می‌گیرند و هندوها نیز، رد پایی در کوه را اثر شیوا می‌شناسند. این‌ها همه در مکان‌های زیارتی گاه طواف می‌کنند و گاه مَنترا می‌خوانند، و حتی گاه غسل و طهارت نیز می‌کنند. یهودیان عصر ما همراه با پیروی از آیین‌ها و سنت‌های کهن و دستورالعمل‌هاشان برای زیارت معبد اورشلیم به زیارت دیوار ندبه در معبد کهن می‌روند. مسیحیان هم در آن شهر گرداگرد معابدی مقدس طواف می‌کنند که یادآور مصائب مسیح است، هم‌چنان‌که سختی زیارتِ مقابرِ قدیسانی در جای‌جای جهان و راه‌های دور و نزدیک را به جان می‌خرند.

بازتاب این توجهات گسترده به زیارت را در توسعهٔ مباحث نظری درون‌دینی دربارهٔ زیارت نیز می‌توان بازدید. سفر زیارتی همواره مستلزم دوریِ مَدید از خانواده و اجتماع، و هم تن دادن به سختی‌های بسیار و حرمان‌ها و مشقت‌ها، از جان طمع بریدن‌ها، به

غارتگران مال سپردن‌ها، و با مأموران دولت بیگانه درافتادن‌ها بوده است (برای درگیری حاجیان مسلمان با مأموران قرنطینه و گمرک و اخاذی‌های ایشان از زائران، بنگرید به: قاضی‌عسکر، ۱۳۸۱: ۱۶۰-۱۶۴). برای زائران فراتر از مخاطراتی هم‌چون رویارویی با جانوران درنده گاه مصیبت‌هایی هم‌چون ارتباط با کافران هم در مسیر پیش می‌آمده است. این ارتباطات که زائران را دست‌کم وادار به تحمل دشنام ایشان می‌کرده، گاه به قیمت جان‌شان تمام می‌شده، یا حتی می‌توانسته است ایمان زائران را هم دست‌خوش تردید و آسیب کند (بنگرید به: Vikan, 2010: 7-8). بدین‌سان، پابه‌پای گسترش و رواج سفرهای زیارتی در فرهنگ‌های مختلف، ناقدانی هم از منظری دیگر بدان درنگریسته‌اند.

گاه متکلمان و عالمان اخلاق و نظریه پردازان سلوک برخی زیارات را ــ از آن حیث که مستلزم نوعی دوری جستن از اجتماع و تن دادن به سلوکی فردی در غربت است ــ به نقد کشیده، و یک جور درون گرایی آسیب‌زا که فرد را از جامعه منزوی می‌کند بازشناسانده‌اند. برخی نیز فاصلهٔ مکانی مفروض در زیارات را به نقد کشیده‌اند. آن‌ها مفهوم عِرفانی «شاهد هرجایی بودن معبود» را با استقرار و تجمع نیرویی معنوی در یک نقطهٔ خاص درتعارض دیده‌اند؛ هم‌چنان‌که برخی نیز، برقراری ارتباط با این قدرت معنوی را از طریق لمس یک سنگ، یا ارتباط با یک قهرمان یا شهید یا قدیس بزرگ، در معرض تردید قرار داده‌اند. اِشکال دیگر ناظر به جستجوی معنویت و رستگاری در مکانی دور است. از نگاه ریاضت‌گرایانه یا راهبانه این سفر مخاطره‌آمیز را می‌توان با رفتاری کم‌خطرتر و با همان اندازه فایده جاگزین کرد: سختی دادن به بدن در یک مکان، بدون جابه‌جایی، با رفتارهایی هم‌چون روزه یا ریاضت کشیدن (Hassauer, 2005: 1452-1453).

از جملهٔ اهداف و انگیزه‌های مهم زیارت، هم‌چنان‌که گفته شد، مُجازات خویش و تکفیر گناهان می‌تواند باشد. زیارت با این انگیزه در میان پیروان ادیان مختلف، و از جمله مسیحیت کاتولیک، بسیار دیده می‌شود. به موازات رواج این رفتار، از دیرباز نقدهای مختلفی نیز بر آن وارد کرده‌اند. پروتستان‌ها گفته‌اند گویی با زیارت می‌توان مسئولیت

کیفری بار گناهان را به خسارتی قابل تأدیه با یک عمل خیر ــ که زیارت باشد ــ فروکاست. پروتستان‌ها معتقد اند زیارات روحیهٔ باور به وقوع فراوان و بی‌دلیل معجزات و رویدادهای فراطبیعی در دنیا را تقویت می‌کنند و اَعمالی بت‌پرستانه ــ هم‌چون گردآوری عتیقه‌جات و شمایل‌های کهن مذهبی ــ یا تقدیس تصاویر یا بهشت فروشی را موجب می‌شوند (ibid: 1453).

آخرین اِشکال نیز ناظر به مُخاطراتی است که در گذران این قبیل سفرهای طولانی جسم و روح انسان را تهدید می‌کند. افزون بر آوارگی و حیرت و درماندگی ــ که از نگاه بسیاری ادیان خود رفتاری گناه‌آلوده و نابخشودنی است ــ زیارت گاه بیماری‌های لاعلاجی را موجب شده[۱]، یا حتی با حرمان‌های فراوانی که برای زائر همراه داشته، به وقوع جرم‌ها و تجاوزها و جنایات نیز انجامیده است. چه بسا در برخی فرهنگ‌ها، هم‌چون مسیحیت کاتولیک، زائرانی بتوان سراغ داد که در پی درماندگی‌هایِ سَفَر و حِرمان‌ها و عقده‌های ناشی از طولانی شدن آن، پا از حدودی که در گلیم دین برای‌شان ترسیم شده است، فراتر نهاده باشند. این دوری طولانی مدت از خانواده پیامدهایی اجتماعی نیز برای دیگر وابستگان فرد زائر دارد که گاه‌وبی‌گاه از منظر مسئولیت اجتماعی فرد، ناقدانه به آن‌ها نظر افکنده‌اند (Hassauer, 2005: 1453).

۱-۴. زیارت به مثابهٔ سلوک معنوی

هر وقت از زیارت بحث می‌شود، همه یاد جنبهٔ ظاهری و بیرونی زیارت و گردآمدن‌ها و طواف‌های جمعی می‌افتند. بااین‌حال، نباید از یاد برد که یک زیارت کعبهٔ گِل داریم و یک زیارت کعبهٔ دل؛ یک زیارت بیرونی و یک زیارت درونی. زیارت بیرونی را گاه «عرفانی نمودخارجی‌یافته» نیز خوانده‌اند (Leeming, 2009: 682). با صرف نظر از این که چه قدر چنین تعبیری درست باشد، می‌توان زیارت قلبی و درونی را نیز در برابر، عین عرفان و معادل

---

۱. برای نمونه از مطالعات فراوان دربارهٔ آسیب‌های جسمی سفر زیارتی، بنگرید به این نمونه‌ها دربارهٔ آفتاب‌سوختگی‌ها، گرمازدگی‌ها و بیماری‌های تنفسی زائران مسلمان در سفر حج:
Noweir, 2008: passim; El-Bakry, 1996: passim; El-Sheikh, 1998: passim.

با آن دانست.

زائری که به یک شهرِ زیارتی بارمی‌بندد، مشغول بازپروری همان حسِّ زیارت قلبی و درونی می‌شود که گروهی دیگر با یوگا یا ریاضت و ترک دنیا در پی حصول آن اند. زائر نیز مثل عارف در مراحل سلوک خویش می‌کوشد از اجتماع ظاهری جدا شود و هم‌زمان به روح معنوی اجتماع پیوند خورَد. هم‌چنان‌که راهبان و راهبگان مسیحی برای دعا و مراقبهٔ خویش گرد می‌آیند و می‌خواهند خود را در یک «روح جمعی» فنا کنند، زائران هم در انفرادی‌ترین رفتارهای زیارتی خویش، دغدغه‌های اجتماعی را پی می‌گیرند.

گذشته از این، مراحل سلوک زائران ــ طوافگران کعبهٔ گِل ــ بسیار شبیه است به رفتارهایی که عارفان ــ زائران کعبهٔ دل ــ پی می‌گیرند. زائر کعبهٔ گِل نیز با پذیرش برخی اصول و نظم‌ها چون تغییر در شیوهٔ پوشش، تنفس، حرکات و سَکَنات، یا شیوه‌های خاصی از مراقبه، خود را از جامعه و زندگی روزمره‌اش جدا می‌کند. فی‌الجمله، زائر نیز هم‌چون عارف همواره در تلاش است به کانون فیض قدسی درون خویش راه جوید. از این‌ها گذشته، نباید گمان کرد یگانه شیوهٔ زیارت، پا به راه سفر نهادن است. گاه بی‌آن که طی طریقی کنند، از همان دوردست خانهٔ خویش زیارتی نمادین را پی می‌گیرند. می‌توان شواهد بسیاری از رواج این شیوه در ادیان سراغ داد (ibid).

بدین سان، باور به زیارت ــ هم‌چون یک روش درمان معنوی ــ فراگیر و جهانی است و انسان‌ها ــ خواه آنان که گرایش به عرفان دارند خواه آن‌ها که ندارند، همه ــ هر یک با پیروی از آداب و سُنَنی ــ به زیارت هم‌چون درمانی معنوی نگریسته‌اند. انسانی که به یک معنا گم شده است، سفری را به سوی آن کانون فیض قدسی و معنویت پی می‌گیرد که فرهنگش به او بازمی‌نمایاند، در فعالیت‌هایی ازقبل‌تعریف‌شده مشارکت می‌ورزد، و آن گاه با حضور قلب راه خانهٔ خود می‌جوید و بازمی‌گردد.

۲. تأثیر زیارت بر زندگی اجتماعی

اغلب زائران می‌باید مرزها درنوردند و سرزمین‌ها پشت سر گذارند. به‌همین‌سبب از

گذشته‌های دور زیارت موجب تحرکات جمعیتی گسترده می‌شده است. پس می‌توان انتظار داشت که در ادوار مختلف تاریخی اثر آن بر ابعاد مختلف زندگی اجتماعی افراد یک جامعه ــ حتی جامعهٔ جهانی ــ گسترده باشد.

۲-۱. حجم سفرهای زیارتی معاصر

می‌توان با مروری بر آمار سال‌های اخیر تحرک جمعیتی زائران را بهتر دریافت. در سال ۲۰۰۰م/ ۱۳۷۹ش شهرهای مختلف زیارتی در فلسطین اشغالی حدود ۷۰۰,۰۰۰ زائر داشته‌اند که اکثریت ایشان را مسیحیان تشکیل می‌داده‌اند (Kreiner, 2000: 55). هر سال حدود سه تا پنج میلیون نفر از مسلمانان به حج (Shackley, 2006: 94)، و حدود پنج میلیون هم به زیارت حرم شهر لوردس[1] در فرانسه می‌روند، ۱۹ میلیون شیعی برای زیارت به مشهد سفر می‌کنند (سقایی، ۱۳۹۱: ۹۳)، و ۲۸ میلیون هندو به زیارت رود گنگ می‌روند (Singh, 2006: 228). این‌ها همه غیر از راه‌پیمایی گستردهٔ اربعین است که شیعیان برگزار می‌کنند و بر اساس آمار غیررسمی، هر سال در یک دورهٔ زمانی کوتاه جمعیتی حدود ۲۰ میلیون در آن مشارکت، و بزرگ‌ترین اجتماع بشری سالانه را پدید می‌کنند.

با این حجم از مسافرت زیارتی زیارت نه فقط موجب تحرک آدم‌ها میان چند سرزمین که موجب تحرک سرمایه‌ها، کالاها، تبادلات فرهنگی، ادغام سیاسی سرزمین‌ها، و حتی نشر شایعات و گسترش بیماری‌های واگیردار در سطحی جهانی می‌شود و مناطقی بس دورتر از اماکن زیارتی را هم تحت تأثیر قرار می‌دهد (برای تأثیر زیارت بر گسترش بیماری‌های واگیردار در سطحی جهانی، بنگرید به: Kreiner, 2010: 437-438).

۲-۲. زیارت و قدرت سیاسی

هر جا عموم مردم به زیارت معبدی خاص متمایل بوده‌اند، حاکمان قدرت نیز مجبور شده‌اند خود را از طرفداران یا حتی وابستگان صاحب آن معبد نشان دهند. شاهان صفوی

---

1. Sanctuary of Our Lady of Lourdes